

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXX (2022).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/PJCB9715

ВЛИЯНИЕ НА ПРОМЕНИТЕ В АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИАЛНОТО УСТРОЙСТВО НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ГРАДОВЕТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XIX В. (ДО 1878 г.)

Венцислав МУЧИНОВ*

IMPACT OF THE CHANGES IN THE ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE OF THE OTTOMAN EMPIRE ON THE DEVELOPMENT OF CITIES IN THE BULGARIAN LANDS DURING THE 19TH CENTURY (UNTIL 1878)

Ventsislav MUCHINOV

Abstract: *During the 19th century, significant changes occurred in the administrative and territorial structure of the Balkan provinces of the Ottoman Empire. The article analyzes the impact that these changes have had on the development of cities in the Bulgarian lands under Ottoman rule. The administrative rise of cities, such as Plovdiv, Bitola, and Ruschuk (Ruse), stimulated their economic and demographic development instead of other urban centres that were important in the past, such as Sofia, Nikopol, and Silistra. At the local level, the changes in the Ottoman administrative system have also had a significant impact, contributing to the upward development of settlements proclaimed as cities in the Stara Planina, Sredna Gora, and Sub-Balkan regions, such as Gabrovo, Koprivshitsa, Panagyurishte, etc.*

Keywords: *Ottoman Empire; Bulgarian lands; administrative and territorial structure; cities; urbanization.*

Както в миналото, така и в съвременността, промените в административно-териториалното деление оказват значително въздействие върху развитието на градовете на територията на днешна България [Кираджиев, С. 1969]. Докато проблемът за влиянието на административно-териториалното устройство върху урбанизацията в социалистическа България през периода 1944–1989 г. е обстойно проучен в трудовете на български демографи, географи и историци¹, то за предходната епоха от новата ни история (XIX – средата на XX в.) тази проблематика все още не се радва на значим изследователски интерес. Констатацията е особено валидна за периода преди Освобождението, когато българските земи се намират изцяло под властта на Османската империя и в тях действа османската административно-териториална уредба. Досегашните проучвания в българската историография по темата са съсредоточени най-вече върху въздействието, което вилаетската реформа от 60-те години на XIX в. оказва върху развитието на градовете в Дунавския вилает, преди всичко на вилаетската столица Русчук (Русе) [Плет-

* Венцислав Мучинов – доцент, доктор, Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките, департамент „Демография“; България; @ vencim_80@abv.bg

¹ Литературата по въпроса е обобщена в дисертацията на А. Везенков [Везенков, А. 2001].

ньов, Г. 1976; Бакърджиева, Т. 2009; Мучинов, В. 2017 а; и др.]. В настоящата публикация ще се направи опит да се систематизират наличната изворова и историографска информация по въпроса за настъпващите през XIX в. промени в административно-териториалното устройство на българските земи под османска власт и да се анализира влиянието на тези промени върху развитието на урбанизацията в тази част от османските владения на Балканите.

Известно е, че административната структура на Османската империя е подложена на силни удари по време на продължителната анархия от последните десетилетия на XVIII и началото на XIX в., когато в българските земи се утвърждават и управляват редица самовластни местни управители (аяни) и открити отцепници, като Осман Пазвантоглу във Видинско, Исмаил Тръстениклиоглу в Русенско, Емин ага в Хасковско, Исмаил бей Сирозли (Серски) в Беломорието и др. [История на България 1985, с. 163–168; Мутафчиева, В. 1993]². Това принуждава Високата порта да започне сериозни промени в административната организация на своите балкански владения. Промените се динамизират през 20-те и особено през 30-те години на XIX в. и се свързват с опитите на централната власт да засили контрола си над размирните провинции в империята³. В резултат на настъпилите преобразувания старите големи османски провинции на Балканите са преструктурирани посредством формирането на по-многобройни административни единици със стеснени граници, като населените с българи земи са включени в състава на еялетите Одрин, Силистра, Видин, Ниш, Скопие, Румелия (с център гр. Битоля) и Солун⁴. Въпреки че през следващите десетилетия настъпват промени в териториалния обхват на формираните еялети⁵, като цяло установената административна структура се запазва чак до 60-те години на XIX в.

Нова мащабна административна реформа в Османската империя започва през 1864 г. с формирането на Дунавския вилает, включващ в своя състав територията на бившите Нишки, Видински и Силистренски еялет⁶. През следващите години вилаетската административна система е въведена и в останалите населени с българи територии на империята посредством формирането на Одринския, Солунския и Битолския вилает⁷.

Предприетите през първата половина на XIX в. административни промени в балканските провинции на Османската империя оказват силно влияние върху урбанизацията, тъй като стимулират развитието на някои градове за сметка на други западащи градски средища. Центрове на еялети и ливи (санджаци) в българските земи стават градове като Пловдив, Сливен,

² За административното устройство на балканските владения на Османската империя през първите векове на османското господство над полуострова вж. [Тодоров, Н. 1959, с. 196–201].

³ За промените в административно-териториалното устройство на Османската империя през първата половина на XIX в. вж. най-общо [История на България 1985, с. 230–232]. По-подробно по въпроса вж. [Георгиева, Г. 2008–2009].

⁴ Съществуват противоречия относно годината на провеждане на тази административна реформа – през 1834 г., 1838 г. и дори през 1840–1841 г., след издаването на Гюлханския хатишериф от 1839 г. [Либератос, А. 2019, с. 70]. Тъй като по традиция административните преобразувания в Османската империя не са еднократен акт, а продължителен процес, то може да се приеме, че въпросната реформа се въвежда поетапно през 30-те години на XIX в. и добива завършен вид към края на управлението на султана реформатор Махмуд II.

⁵ Така например територията на Кюстендилския санджак първоначално е поставена под управлението на скопския управител, а впоследствие е включена в състава на Нишкия еялет. Още по-динамична е ситуацията с разположената в централната част на Дунавска България Търновска каза, която през 40-те и 50-те години на XIX в. неколккратно променя административната си принадлежност между Видинския и Силистренския еялет [Георгиева, Г. 2018, с. 190–197; Shterionov, Sht. 2020, 144–146].

⁶ За административното устройство на Дунавския вилает вж. по-подробно [Тодоров, Н. 1972, с. 325; Тафрова, М. 2010, с. 82–84; Атанасов, Х. 2017, с. 48–51].

⁷ През 1877 г., в самия край на изследвания период, е образуван и Косовският вилает, който освен областта Косово обхваща и райони от Северна Македония, влизайки дотогава в състава на Битолския вилает [Горгиев, Д. 2009, с. 100–111].

Варна, Търново, Ниш, Скопие, Битоля и др., които изпъкват със своето икономическо развитие [История на България, 1985, с. 232]. Необходимо е да се уточни, че издигането на даден град за значим османски административен център е продължителен процес, който понякога продължава с десетилетия. Пример за това е постепенното издигане на **гр. Пловдив** в административно отношение. Още през XVIII в. големият тракийски градски център израства като крупно занаятчийско и търговско средище, което със своята икономика започва да съперничи на едни от най-големите имперски градове, като Солун, Смирна (Измир) и Одрин [Генчев, Н. 1981, с. 30–33; Либератос, А. 2019, с. 100–147]. Бурното развитие на Пловдив в стопанско и демографско отношение обаче не кореспондира с административното значение на града, тъй като до 20-те години на XIX в. Пловдив е център на каза в състава на санджака Паша, която впоследствие е присъединена към реорганизирания и значително разширен в териториално отношение Чирменски санджак [Георгиева, Г. 2008–2009, с. 25–26]⁸. Едва през 1837 г. Пловдивската каза е отделена във финансово отношение от Чирменския (Одринския) санджак. Същото се случва и със съседната ѝ Татарпазарджишка каза, която е поставена под управлението на пловдивския назър (управител) [ДБИ, 1940, с. 232; Генчев, Н. 1981, с. 69]. Това показва, че през 30-те години на XIX в. османските управляващи оценяват важното стратегическо и стопанско значение на гр. Пловдив и прилежащата му област в рамките на балканските владения на Високата порта и предприемат действия за постепенното обособяване на Пловдивска Тракия в отделна административно-териториална единица (санджак) – процес, който придобива окончателна санкция от страна на Високата порта през 1848 г. [ДА–Пловдив, ЧП 14, л. 4–5; ДА–Пазарджик, ЧП 419, а.е. 1, л. 9, 12; ДБИ 1940, с. 303–304; Генчев, Н. 1981, с. 70; Мучинов, В. 2009, с. 4–5; Либератос, А. 2019, с. 69–73]. По този начин към средата на XIX в. Пловдив се превръща в административен център на голяма част от днешна Южна България⁹ – статут, който е затвърден след Освобождението, когато градът става столица на образуваната автономна област Източна Румелия.

Издигането на Пловдив в административно отношение има важно значение за по-нататъшното развитие на града. През третата четвърт на XIX в. османската власт инвестира по-значителни средства за благоустройството на Пловдив и за подобряване на инфраструктурата в региона [Мучинов, В. 2017 б, с. 12–17]. Това позволява на Пловдив, въпреки настъпилите след Кримската война затруднения в стопанското развитие¹⁰, със своите близо 30 000 жители да запази позициите си на най-големия град в днешните български земи в навечерието на Освобож-

⁸ Трябва да се отбележи, че съществува становище, според което гр. Пловдив е издиган неколккратно в център на санджак през предходните векове на османската власт. Това мнение се лансира от Ив. Кепов, а впоследствие се споделя и от Н. Генчев. Съгласно посочените автори преди XIX в. за последно такъв статут на града е засвидетелстван през 1748 г. [ДА2Пловдив, ЧП 14, л. 4; Генчев, Н. 1981, с. 17–18].

⁹ В състава на Пловдивския санджак влизат осем кази: Филибе (Пловдив), Татар Пазарджик, Чирпан, Казанлък, Ески Заара (Стара Загора), Хаскьой (Хасково), Ахъ челеби (днешно Смолянско) и Султан йери (днешно Момчилградско и Крумовградско). По този начин Пловдивският санджак обхваща цялата обширна територия на Горнотракийската низина и съседните ѝ планински масиви – от билото на Стара планина на север до централните и източните части на Родопите на юг [Мучинов, В. 2009, с. 4–5 и цитираните там извори и литература].

¹⁰ След Кримската война настъпва известно западане на стопанската и търговската роля на Пловдив поради ударите, които търпят местните занаяти от фабричната конкуренция [Дунавски лебед, г. I, бр. 39, 27 юни 1861; Съветник, г. I, бр. 7, 6 май 1863; Генчев, Н. 1981, с. 93–94]. Според А. Либератос констатираните в края на 50-те и началото на 60-те години затруднения в икономическото развитие на града са временни и се дължат по-скоро на отслабването на търговската зависимост на подбалканските и средногорските селища от Пловдив и преориентирането на жителите им към директни търговски връзки със столицата Цариград и търговските центрове в чужбина [Либератос, А. 2019, с. 212–217].

дението, изпреварвайки по численост седалището на Дунавския вилает гр. Русчук и бъдещата столица на Княжество България гр. София¹¹.

Тясната връзка между възходящото икономическо и демографско развитие на градовете в българските земи и тяхното издигане в административно отношение личи и от случаите със **Сливен** и **Варна**. Още в предходната епоха Сливен се оформя като най-голямото стопанско средище в днешна Югоизточна България, а Варна – като основния пристанищен и търговски център на Османската империя по Западното Черноморие. Въпреки че Руско-турската война от 1828–1829 г. и последвалото „Голямо преселение“ от 1830 г. нанасят силен удар върху двата града, които губят голяма част от своето население, още през 30-те и 40-те години на XIX в. Сливен и Варна успяват да възстановят до голяма степен своите позиции на водещи градски центрове в източната част от българските земи¹². Неслучайно и двете селища стават средища на санджаци, обхващащи почти цялото днешно Българско черноморско крайбрежие и прилежащия му хинтерланд.

За разлика от случаите с Пловдив, Сливен и Варна, предприетите през първата половина на XIX в. промени в административно-териториалното устройство на Османската империя оказват неблагоприятно отражение върху някои значими в миналото градове, които губят дотогавашните си позиции в османската административна йерархия. Пример за това е **гр. София**, който през предходната епоха е един от най-важните османски административни центрове на Балканите – средище на Румелийския еялет. Още в края на XVIII – началото на XIX в. обаче македонският град Битоля се налага като втори център на еялета. През следващите десетилетия София постепенно губи статута си на първостепенен османски административен център на Балканите – процес, който завършва с окончателното преместване на седалището на Румелийския еялет в Битоля през 1836 г. [Георгиева, Г. Административен център..., pass.]. В резултат на настъпилата промяна, администрираната от София територия се свива до околните райони на Радомир, Етрополе, Златица, Ихтиман и Самоков [ЧПБ 1981, с. 260]. Към 1838 г. София става част от Нишкия еялет, включващ в своя състав ливите (санджаците) Ниш, София, Самоков и Кюстендил [История на България, 1985, с. 232]. През следващите десетилетия – чак до формирането на Дунавския вилает през 1864 г., София остава в административно отношение подчинена на гр. Ниш, който след признаването на сръбската автономия от страна на Високата порта придобива още по-важно стратегическо значение за Османската империя.

Загубата на значимите в миналото административни позиции допринася съществено за упадъка, който претърпява София през първата половина на XIX в. – процес, породен от комплекс от политически, икономически и природо-географски причини. Към опустошенията от периода на аянските размирици и значителните човешки загуби по време на големите чумни епидемии се добавят последствията от двете големи земетресения от 1818 г. и 1858 г., които нанасят значителни поражения на градската инфраструктура [София през XIX век 1937; Авдев, С. 2007, с. 17–72; Щерионов, Щ. 2008, с. 518–521; Щерионов, Щ. 2012, с. 326; Кийл, М. 2017, с. 47]. В резултат на настъпилия упадък значителното в миналото население на София намалява на 20 000–22 000 души през втората половина на 30-те години на XIX в. [ЧПБ 1981, с. 259]. Едва след началото на 60-те години османските власти предприемат по-активни действия за възстановяване на градската инфраструктура и за стимулиране на стопанското и

¹¹ Тази ситуация се запазва и през първото десетилетие след Освобождението. Първото общо преброяване в България след Съединението, проведено през 1887 г., показва, че Пловдив продължава да бъде най-многолюдният български град със своите 33 032 жители срещу 30 428 жители в София и 27 194 в Русе [Списък на населените места 1921, с. 382, 413, 443]. През следващите години София, благодарение на статута си на столичен град, значително увеличава своето население, като през последното десетилетие на XIX в. вече изпреварва Пловдив по брой жители.

¹² По-подробно за стопанското и демографското развитие на Сливен и Варна през Възраждането вж. [Табакон, С. 1911–1924; Щерионов, Щ. 2008, с. 321–328, 373–382; Русев, И. 2012, с. 303–391; Ангелова, Д. 2013, с. 46–47; Кийл, М. 2017, с. 656–657, 702–703].

демографското развитие на града¹³. София започва постепенно да възвръща и изгубените си административни позиции, като през лятото на 1876 г., макар и за кратко, градът става център на нов вилает, образуван от Софийския и Нишкия санджак¹⁴. Трябва обаче да се отчете, че въпреки положителните тенденции до края на османското управление гр. София не успява да възстанови демографския си потенциал отпреди периода на анархията, като през 1877 г., в навечерието на Освобождението, бъдещата българска столица има 18 000–20 000 жители [Зорница, г. III, бр. 10, 9 март 1878; Михов, Н. 1968, с. 96] – по-малко от градове като Пловдив, Русе, Шумен, Стара Загора и Сливен. Реалното възвръщане на позициите на София като първостепенен административен център се извършва едва след Руско-турската война от 1877–1878 г., когато София е избрана за столица на Княжество България – събитие, което изиграва решаваща роля за последвалото бурно демографско, икономическо и културно развитие на града.

Западането на София през първата половина на XIX в. контрастира с възходящото развитие на Битоля – градът в централната част на Македония, в който през 1836 г. окончателно се премества центърът на Румелийския еялет. Освен административно Битоля придобива и голямо военно-стратегическо значение за Високата порта като основна база, от която централната власт се опитва да наложи контрола си над размирното арнаутско население в Западна Македония и днешна Албания [Георгиева, Г. 2008–2009, с. 37–38]. Това довежда през следващите години до по-значително инвестиране в инфраструктурата на Битоля – за подобряване на градската водоснабдителна система и за хигиенизиране на града, за настилане с калдъръм на някои от улиците, за изграждане на военна болница и казарми за нуждите на дислоцираните в района армейски подразделения. Нарасналото значение на Битоля довежда до откриването в града към средата на XIX в. на дипломатически представителства на редица европейски държави и до навлизането на европейската мода и маниери в центъра на Македония [Лео, М. 2013, с. 186–187; Хармут, М. 2013, 2079–2080; Стерјовски, А. 2016, с. 17–19; Ангелова, Р. 2020, с. 137–140]¹⁵. Нараства значително и населението на Битоля, което към началото на 70-те години на XIX в. достига 30 000 души [Македония през погледа на австрийски консули 2001, с. 29], представляващи пъстра смесица от мюсюлмани (от османски и албански произход), християни (българи, гърци и власи) и евреи. По този начин само за няколко десетилетия Битоля изпреварва значително София в своето развитие – обстоятелство, за което решаваща роля изиграва административната промяна от началото на XIX в.

Колко значим и дълготраен ефект върху градското развитие могат да окажат предприетите от османските управляващи административни промени е видно и от случая с дунавските градове Никопол, Силистра, Видин и Русчук. До началото на XIX в. Никопол е средище на санджак, обхващащ централната част на Дунавска България. Едновременно с това Никопол е една от най-важните крепости в османската отбранителна система по р. Дунав, в която е разположен значителен гарнизон. Аянските размирици и руско-турските войни обаче оказват негативно въздействие върху развитието на града, който е напълно разрушен от изтеглящите се руски войски през 1811 г. Голяма част от населението е принудена да напусне Никопол, а много от разрушените джамии, обществени и стопански сгради никога повече не са възстановени. Тези събития довеждат до намаляване на административното значение на града и до стесняване на границите на Никополския санджак. През 1819 г. казите Шумен, Осман пазар (дн. Омуртаг), Разград и Ески Джумая (дн. Търговище) са отнети от Никополския и са прехвърлени към

¹³ Тези действия са особено активни по време на управлението на Мидхат паша в Нишкия еялет и Дунавския вилает през 60-те години на XIX в. [Мучинов, В. 2015, с. 146–147; Мучинов, В. 2017 а, с. 127–128 и цитираните там извори и литература].

¹⁴ Управител на новия вилает става дотогавашният софийски мютесариф Махзар паша [Ден, г. II, бр. 38, 7 юли 1876; Източно време, г. III, бр. 6, 10 юли 1876; Ανατολικός Αστήρ, г. XV, бр. 1408, 22 юли 1876; Каниц, Ф. 1997, с. 230; София през Възраждането 1988, с. 164]. Още през следващата, 1877 г. обаче настъпва поредната промяна в административното положение на Софийския санджак – той е присъединен към Одринския вилает.

¹⁵ За развитието на Битоля през XIX в. вж. също изследването на Б. Лори [Lory, В. 2011].

Силистренския санджак. През следващите години Никополският санджак постепенно загубва самостоятелността си и се предава под управлението на видинския мухафъз (комендант). В крайна сметка Никопол губи статута си на седалище на санджак, като е понижен на казалийски център в състава на Видинския еялет. Настъпва и икономически упадък, тъй като за разлика от другите дунавски градове, като Свищов и Русчук, Никопол не успява да се развие като значим търговски център [История на България, 1985, с. 232; Йосифов-Бохачек, А. 1937, с. 103–108; История на Никопол, 2004, с. 124–126; Щерионов, Щ. 2008, с. 481–483; Кийл, М. 2017, с. 748].

Настъпилите промени се отразяват неблагоприятно на демографското развитие на Никопол. Според оценките на чуждестранни автори през първата половина на XIX в. градът има население около или над 10 000 души [ЧПБ 1981, с. 283; История на Никопол 2004, с. 129; Кираджиев, С. 2008, с. 61–64]¹⁶. През третата четвърт на века обаче източниците посочват значително по-малък брой жители на града. Проведеното от османската власт в Дунавския вилает през 1865 г. преброяване регистрира в Никопол 5580 жители, а в Годишника на Дунавския вилает за 1873 г. са посочени едва 4900 жители [Дунав, г. I, бр. 37, 10 ноем. 1865; Тодоров, Н. 1972, с. 343; История на Никопол 2004, с. 129–130; Кийл, М. 2017, с. 748]¹⁷. Никопол не надхвърля 5000–6000 жители и в следосвобожденска България – дори и по времето на социализма [Списък на населените места 1921, с. 350; Кираджиев, С. 2008, с. 376], което показва колко дълготрайно е влиянието на настъпилата през първата половина на XIX в. промяна в административния статут на града.

Административните промени през XIX в. оказват значително въздействие и върху развитието на други важни дунавски градове, като Силистра, Видин и Русчук. През предходната епоха Силистра е център на обширен санджак и еялет, обхващащ земите от Северното Причерноморие до Странджа [Тодоров, Н. 1959, с. 198; Щерионов, Щ. 2012, с. 323]¹⁸. През първата половина на XIX в. обаче Силистра, която понася сериозни поражения по време на руско-турските войни¹⁹, започва да губи първостепенното си административно положение за сметка на бързо издигащия се гр. Русчук. Още през 30-те години на XIX в. в Русчук на практика се пренася резиденцията на управителя на Силистренския еялет, който вече носи и титлата „мухафъз на Русчук“ [История на България 1985, с. 232; Мучинов, В. 2013, с. 57–58]. Нещастливо в изворите от средата на века управителят на Силистренския еялет често е обозначаван и като русчушки паша (валия)²⁰. Настъпилата промяна получава окончателна санкция от османската власт с формирането на Дунавския вилает през 1864 г., на който именно Русчук става административен център. В новата административно-териториална структура Силистра

¹⁶ Някои автори дори посочват, че Никопол има 20 000 жители през първите десетилетия на XIX в., като оценките варират в зависимост от това дали в числеността на населението се включва личният състав на османския гарнизон, наброяващ през различните периоди между 5000 и 10 000 души [Щерионов, Щ. 2008, с. 481–482].

¹⁷ За сравнение вж. и посочените от Ф. Каниц данни, според които през 1871 г. Никопол наброява 900 мюсюлмански, 25 еврейски и 30 български къщи [Каниц, Ф. 1997, с. 65–66].

¹⁸ През втората половина на XVI в. на основата на Силистренския санджак и османските владения в Северозападното Причерноморие между долните течения на реките Дунав и Днепър е формиран Силистренският еялет (известен още и като Очаковски еялет – по името на крепостта Ози / Очаков, която се налага като втори административен център на тази обширна провинция). Вж. по-подробно [Середа, А. 2009, с. 68–72].

¹⁹ През 1811 г., по време на Руско-турската война от 1806–1812 г., Силистра е напълно разрушена от руските войски, които отвлечат със себе си голяма част от българското население на града и околните села. Около Силистра се водят значителни сражения и по време на следващата Руско-турската война от 1828–1829 г., след която градът остава под руска окупация чак до 1836 г. Големи сражения се водят около Силистра и през 1854 г., в началния етап на Кримската война. Вж. по-подробно [Липчев, Р. 2004, с. 79–163; Митев, П. 2016, с. 26–29; Кийл, М. 2017, с. 804–805].

²⁰ Вж. например [България, г. II, бр. 55, 9 апр. 1860; бр. 57, 20 апр. 1860; бр. 61, 18 май 1860; Писахме да се знае 1984, с. 175].

е понижена до средище на каза в състава на Русчушкия санджак. Промяната в административния статут допринася за констатираната през XIX в. низходяща тенденция в демографското развитие на Силистра, чието население спада от около 20 000 души през първите десетилетия на века на 7000–8000 души в навечерието на Освобождението [Дунав, г. I, бр. 34, 20 окт. 1865; ЧПБ 1981, с. 290; Михов, Н. 1968, с. 94; Тодоров, Н. 1972, с. 343; Кираджиев, С. 2008, с. 61–67; Кийл, М. 2017, с. 805].

Постепенен упадък в демографско, стопанско и административно отношение през разглеждания период претърпява и гр. **Видин**. Продължителният конфликт между Осман Пазвантоглу и централната османска власт, сръбските въстания от началото на XIX в. и последвалото формиране на автономното Княжество Сърбия имат важни последици за по-нататъшното развитие на стратегическия дунавски град. След присъединяването на Тимошка Крайна към Сърбия през 1833 г. Видин загубва обширния си хинтерланд на запад от р. Тимок, което допринася за намаляване на търговската роля на града за сметка на други интензивно развиващи се дунавски пристанища, като Лом, Свищов и Русчук [Цухлев, Д. 1932, с. 311–313; Илиев, Н. 1999, с. 17–18]. Въпреки че в резултат на административната реорганизация от 30-те години на XIX в. Видин става средище на обширен еялет (включващ на изток и районите на Плевен, Ловеч и Свищов [Георгиева, Г. 2018, с. 191–192], а през определени периоди и Търново), неговото значение като първостепенен османски административен център започва да намалява. През следващите десетилетия Видин постепенно загубва административния си контрол над централната част на Дунавска България в полза на Силистренския (Русчушкия) еялет. Съперничеството за влияние между Видин и Русчук, датиращо още от времето на Пазвантоглу и Тръстениклиоглу, е решено окончателно в полза на Русчук през 1864 г. В резултат на проведената вилаетска реформа Видинският еялет влиза в състава на Дунавския вилает с център гр. Русчук, като Видин остава средище на санджак с намален териториален обхват. Посочените промени се отразяват неблагоприятно на стопанското и демографското развитие на града, чието население намалява от 20 000–25 000 души²¹ през първите десетилетия на XIX в. на 16 000–17 000 души през 60-те и 70-те години на века [ЧПБ 1981, с. 239; Тодоров, Н. 1972, с. 327; Илиев, Н. 1999, с. 26–27; Кираджиев, С. 2008, с. 61–67; Кийл, М. 2017, с. 665–666].

Избирането на **Русчук** за средище на Дунавския вилает през 1864 г. далеч не е случайно. Османската власт правилно оценява неговото стратегическо местоположение и възможностите, които то предлага за превръщането на града в значим административен и търговски център на земите по долното течение на р. Дунав. Още през първата половина на XIX в. Русчук се издига като един от най-големите градове в Дунавска България с население между 20 000 и 30 000 души²², но избирането му за административен център на обширната територия от Видин, Ниш и София до Тулча и Варна дава нова насока в неговото развитие. По време на управлението на Мидхат паша (1864–1868) Русчук интензивно се благоустроява и модернизира, като бързо се превръща в града с най-европейски облик в населените с българи владения на Османската империя²³.

²¹ Разликите в данните относно броя на видинското население през първата половина на XIX в. се дължат най-вече на включването в част от оценките за неговата численост на видинския гарнизон, който наброява 5000 души в мирно време и над 8000 души по време на военни действия [Илиев, Н. 1999, с. 27].

²² Както в случая с другите стратегически дунавски градове крепости, като Видин, Никопол и Силистра, в числеността на населението на Русчук често се включва личният състав на османския гарнизон, която варира в зависимост от това дали става въпрос за мирни или военновременни години. Според проведеното от администрацията на Мидхат паша преброяване през 1865 г. населението на Русчук е 20 644 души [Дунав, г. I, бр. 24, 11 авг. 1865; Тодоров, Н. 1972, с. 343].

²³ За модернизацията и благоустройството на Русчук по времето на Мидхат паша има значителна по обем литература. Вж. по въпроса [Обретенов, Н. 1983, с. 48–50, 79; Пармаков, С. 1936, с. 8–14; Сиромахова, Ж., Пармаков, С. 1964, с. 43–46; Плетньов, Г. 1976, с. 78–83; Сиромахова, Ж. 1997, с.

Модернизацията на Русчук и създадените икономически перспективи привличат в центъра на вилаета стопански и обществено активни жители от други райони на Османската империя, както и от чужбина – най-вече от Румъния и Австро-Унгария, с които дунавският град поддържа през третата четвърт на XIX в. оживени търговски връзки [Мучинов, В. 2017 а, с. 124–125]. Заселванията допринасят за значителното увеличаване на населението на Русчук, като според някои данни през 1877 г. то достига 33 000 души [Ανατολικός Αστήρ, г. XVI, бр. 1508, 10 юли 1877]. Трябва обаче да се има предвид, че въпросните данни са от навечерието на Руско-турската освободителна война, когато в стратегическия дунавски град е съсредоточен значителен османски гарнизон, наброяващ над 9000 военнослужещи [ДАВПРИ 2009, с. 187]. По всяка вероятност в годините непосредствено преди Освобождението действителната численост на жителите на Русчук, без личния състав на гарнизона, е 24 000–25 000 души [ДАВПРИ 2009, с. 215; Михов, Н. 1968, с. 94]. Дори и с тази численост Русчук се нарежда сред най-многолюдните градове в днешните български земи, отстъпвайки по този показател единствено на гр. Пловдив.

Същевременно избирането на Русчук за център на Дунавския вилает забавя до известна степен развитието на друг значим градски център в областта – **Търново**. В краеведските изследвания се отчита, че през първата половина на XIX в. Търново преживява икономически и демографски подем, в резултат на което градът се превръща в главното занаятчийско и търговско средище на земите, разположени между Дунава и Стара планина²⁴. Жителите му достигат 12 000 души през 30-те и 40-те години на XIX в. [ЧПБ 1981, с. 283–284; Данова, Н. 1980, с. 109–110; Кираджиев, С. 2008, с. 62–63]. Търново се издига и в административно отношение, като през 40-те години в османските документи градът вече фигурира като център на каймакамлък / санджак в състава на Силистренския еялет [Георгиева, Г. 2018, с. 191–193]. Въпреки че Търново е считан за естествен център на Дунавска България, през 1864 г., при формирането на Дунавския вилает, за административен център на провинцията е предпочетен гр. Русчук [Бакърджиева, Т. 2009, с. 56–57]. Концентрирането на провинциалните управленски и икономически ресурси в дунавския град негативно повлиява върху по-нататъшното демографско развитие на Търново, тъй като задържа нарастването на числеността на неговото население – след като през 30-те и 40-те години на века жителите на града достигат 12 000 души, то през следващите десетилетия населението на Търново бележи незначителен прираст, като наброява около 13 000 жители в годините, предхождащи Освобождението [Дунав, г. I, бр. 43, 22 дек. 1865; Тодоров, Н. 1972, с. 343; Михов, Н. 1968, с. 95, 100]²⁵.

Трябва да се отчете, че промените в османското административно-териториално устройство през епохата на Танзимата значително влияят върху развитието не само на големите градски центрове в българските земи, но и на *по-малките населени места с формиращ се градски облик*. През третата четвърт на XIX в. (най-вече след административната реформа от 1864 г.) османската власт предоставя градски статут на редица по-значими занаятчийски и търговски средища в региона на Стара планина, Предбалкана, подбалканските полета и Средногорие-то, като Габрово, Троян, Дряново, Трявна, Елена, Беброво, Котел, Горна Оряховица, Пирдоп, Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Сопот, Калофер, Аджар (дн. с. Свежен) и др. Провъзгласените за *касаби* (градчета) селища са признати за административни (нахийски) средища за

33–34, 68–75; Бакърджиева, Т., Ст. Йорданов 2001, с. 28–30, 54–55, 183; Бакърджиева, Т. 2009, с. 78–83; Бакърджиева, Т. 2013, с. 24–25, 262–310; и др.].

²⁴ По-подробно за стопанското развитие на Търново през Възраждането вж. [Драганова, Т. 1968; Димитров, Й., Т. Драганова 1982; История на Велико Търново, Т. II 2000, с. 138–165].

²⁵ За динамиката в числеността на търновското население през XIX в. вж. по-подробно [История на Велико Търново, Т. II 2000, с. 98–100, 167–168; Щерионов, Щ. 2008, с. 469–473]. За относителния паритет в броя на търновските жители през периода от 30-те до 70-те години на XIX в. допринасят и някои проблеми в икономическото развитие, тъй като концентрирането на текстилното производство в старопланинските селища Габрово, Трявна, Елена и Беброво намаляване значението на Търново като център на текстилното производство в региона [Каниц, Ф. 1995, с. 199; Паларе, М. 2005, с. 68].

селата и махалите в своите околности, а някои от тях (като Габрово) са издигнати за средища на административни единици от по-висок ранг, като стават центрове на кази (околии) [България, г. II, бр. 57, 20 апр. 1860; бр. 61, 18 май 1860; **Марковски, М.** 1976, с. 26; **Цончев, П.** 1996, с. 538–539; и др.]²⁶. Повече от очевидно е, че предоставянето на градски статут на посочените селища е тясно свързано с поемането на определени административни функции от тяхна страна – обвързаност, аспектите на която все още се нуждаят от допълнително изясняване от страна на българската историография.

Новият градски и административен статут благоприятства по-нататъшното икономическо и демографско развитие на признатите за градове селища в българските земи, като утвърждава техните позиции на регионални стопански и търговски средища. От важно значение са предприетите под контрола на местната османска власт мероприятия за благоустройство и хигиенизиране на издигнатите за градове селища, както и за подобряване на пътните връзки между тях²⁷. Действията в тази насока подпомагат започналия след Кримската война процес на модернизиране на градовете в българските земи, който довежда до редица промени не само в облика на населените места, но и в традиционния бит на градските жители [Гаврилова, Р. 1999, с. 39 и сл.].

Въпреки че повечето от новопризнатите градове още преди средата на XIX в. притежават „първенстващи“ позиции по отношение на селищата в своите околности, на някои места осъществената административна реорганизация довежда до локални конфликти между отделни населени места, какъвто е случая с Орхание (дн. Ботевград) и Етрополе. Известно е, че през март 1866 г. по инициатива на управителя на Дунавския вилает Мидхат паша разположеното на стратегическото шосе от София за Русчук с. Самунджиево е провъзгласено за *касаба* под името **Орхание**, и става център на новосформираната Орханийска каза [Дунав, г. II, бр. 53, 2 март 1866; бр. 66, 20 апр. 1866]²⁸. В състава на тази каза е включен и гр. Етрополе, което поражда недоволство сред неговите жители, тъй като административната промяна и прокарването на новия път през Орхание довеждат до западането на Етрополе – дотогавашно средище на района [Каниц, Ф. 1997, с. 210–211; Тацов, Ал. 1934, с. 5–19; Иванов, Ив. 1995, с. 55; Петков, П. 2005, с. 56–59]. Именно за сметка на Етрополе Орхание се утвърждава като административен, икономически и транспортно-съобщителен център на околните селища – процес, продължил и в годините след Освобождението. Съвсем естествено този процес рефлектира върху демографското развитие на двете селища, като към края на XIX в. Орхание вече има повече жители, отколкото Етрополе²⁹.

Представената в настоящата публикация информация позволява да се обобща, че промените в административно-териториалното устройство на Османската империя през XIX в. оказват значително влияние върху развитието на градовете в населените с българи провинции на

²⁶ По-подробно за политиката на османската власт за предоставяне на градски статут на по-значимите старопланински, подбалкански и средногорски селища вж. [Мучинов, В. 2017 а, с. 130–133; Мучинов, В. 2017 б, с. 17; Мучинов, В. 2021; Muchinov, V. 2020].

²⁷ За въздействието на предприетите благоустройствени мероприятия върху развитието на един малък планински град като Троян вж. [Мучинов, В. 2021, с. 336–337].

²⁸ За създаването и по-нататъшното развитие на гр. Орхание вж. по-подробно [Мучинов, В. 2017 а, с. 134–137 и цитираните там извори и литература].

²⁹ Според първото следосвобожденско преброяване от 1880 г. Орхание има 2297 жители, а Етрополе – 3263 жители, но трябва да се има предвид, че в този брой са включени и жителите на някои околни махали и колиби. През 1900 г. Орхание вече има 3350 жители, а Етрополе – 2467 жители. Тази тенденция в демографското развитие на двете селища се запазва и през следващите десетилетия, като към средата на XX в. Орхание (от 1934 г. Ботевград) вече има двойно повече жители в сравнение с Етрополе [Списък на населените места 1921, с. 193, 363; Кираджиев, С. 2008, с. 370, 373].

империята. Повечето от тези промени имат дълготраен ефект, надхвърлящ хронологическите рамки на изследвания период. Издигането в административно отношение на градове като Пловдив, Битоля и Русчук стимулира тяхното стопанско и демографско развитие и ги превръща в средища, определящи тенденциите в градското развитие в Тракия, Македония и Дунавска България. Същевременно загубата на административни позиции допринася за упадък на значими в миналото градове като София, Никопол и Силистра. И докато София благодарение на избора за българска столица след Освобождението успява да възстанови (а много скоро и съществено да надгради) ролята си на първостепенен административен център, то град като Никопол никога повече не възвръща предишното си административно значение и демографски потенциал.

На локално ниво промените в османската административна система също оказват отчетливо въздействие, като допринасят за възходящото развитие на признатите за градове (и съответно за административни средища) населени места в региона на Стара планина, Предбалкана, подбалканските полета и Средногорието. По този начин се активизира значително процесът на урбанизация в тази централна част от българските земи, като именно през третата четвърт на XIX в. се оформя градската мрежа в районите от двете страни на Балкана, която с малки промени се запазва чак до наши дни.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

ДБИ, 1940 – Документи за българската история. Т. III: Документи из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. I (1564–1872). Подбрал и превел П. Дорев. София, 1940. [Dokumenti za balgarskata istoria. T. III: Dokumenti iz turskite darzhavni arhivi (1564–1908). Ch. I (1564–1872). Podbral i prevrel P. Dorev. Sofia, 1940].

ДАВПРИ, 2009 – Документи от Архива на външната политика на Руската империя (1865–1877 г.). Издирил, подготвил, съставил и бележки: И. Жейнов. Русе, 2009. [Dokumenti ot Arhiva na vashnata politika na Ruskata imperia (1865–1877 g.). Izdiril, podgotvil, sastavil i belezhki: I. Zheynov. Ruse, 2009].

ДА–Пазарджик, ЧП 419 – Държавен архив – Пазарджик. Частично постъпление 419: Старотурски документи. [Darzhaven arhiv–Pazardzhik. Chastichno postaplenie 419: Staroturski dokumenti].

ДА–Пловдив, ЧП 14 – Държавен архив – Пловдив. Частично постъпление 14: Иван Кепов. Из миналото на Пловдивския санджак. Ръкопис, 59 л. [Darzhaven arhiv – Plovdiv. Chastichno postaplenie 14: Ivan Kepov. Iz minaloto na Plovdivskia sandzhak. Rakopis, 59 lista].

Каниц, Ф. 1995 – Феликс Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Второ преработено издание. Т. I. София: Борина, 1995. [Felix Kanits. Dunavska Bdlgaria i Balkanat. Istoriko-geografsko-etnografski patepisni prouchvania ot 1860 do 1879 g. Vtoro preraboteno izdanie. T. I. Sofia: Borina, 1995].

Каниц, Ф. 1997 – Феликс Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860–1879 г. Второ преработено издание. Т. II. София: Борина, 1997. [Felix Kanits. Dunavska Bdlgaria i Balkanat. Istoriko-geografsko-etnografski patepisni prouchvania ot 1860–1879 g. Vtoro preraboteno izdanie. T. II. Sofia: Borina, 1997].

Лео, М. 2013 – Мишел Лео. България и нейният народ под османска власт през погледа на англосаксонските пътешественици (1586–1878). Откриването на една народност. София: TANGRA TanNakRa, 2013. [Michel Leo. Balgaria i neyniyat narod pod osmanska vlast prez pogleda na anglosaksonskite pateshestvenitsi (1586–1878). Otkrivaneto na edna narodnost. Sofia: TANGRA TanNakRa, 2013].

Македония през погледа на австрийски консули, 2001 – Македония през погледа на австрийски консули 1851–1877/78. Т. III (1872–1878). Подбор и ред. В. Паскалева. София, 2001. [Makedonia prez pogleda na avstriyski konsuli 1851–1877/78. T. III (1872–1878). Podbor i red. V. Paskaleva. Sofia, 2001].

Марковски, М. 1976 – Минко Марковски. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1878. Съст. и бележки: В. Трайков, Д. Марковски, Г. Цанов. София: Издателство на Отечествения фронт, 1976. [Minko Markovski. Spomeni i ocherki iz balgarskite revolyutsionni dvizhenia 1868–1878. Sast. i belezhki: V. Traykov, D. Markovski, G. Tsanov. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1976].

Михов, Н. 1968 – Никола Михов. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Библиографски издирвания със статистични и етнографски данни. Т. V. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968. [Nikola Mihov. Naselenieto na Turtsia i Balgaria prez XVIII i XIX v. Bibliografski izdirvania sas statistichni i etnografski dannii. T. V. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1968].

Обретенов, Н. 1983 – Никола Обретенов. Спомени за българските въстания. С характеристика, добавки и поправки от акад. М. Арnaudов. София: Издателство на Отечествения фронт, 1983. [Nikola Obretenov. Spomeni za balgarskite vastania. S harakteristika, dobavki i popravki ot akad. M. Arnaudov. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1983].

Писахме да се знае, 1984 – Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съст., коментар и бележки В. Начев и Н. Ферманджиев. Превод В. Начев. София: Издателство на Отечествения фронт, 1984. [Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi. Sast., komentar i belezhki V. Nachev i N. Fermandzhiev. Prevod V. Nachev. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1984].

София през Възраждането, 1988 – София през Възраждането. Съст. К. Възвзова-Каратеодорова, Л. Драголова. София: Народна просвета, 1988. [Sofia prez Vazrazhdaneto. Sast. K. Vazvazova-Karateodorova, L. Dragolova. Sofia: Narodna prosveta, 1988].

София през XIX век, 1937 – София през XIX век до Освобождението на България. Съст. П. Динеков. София, 1937. [Sofia prez XIX vek do Osvobozhdenieto na Bulgaria. Sast. P. Dinekov. Sofia, 1937].

Списък на населените места, 1921 – Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година (сравнителен историко-етнографски преглед). София, 1921. [Spisak na naselenite mesta v Tsarstvo Balgaria ot Osvobozhdenieto (1879) do 1910 godina (sravnitelnen istoriko-etnografski pregled). Sofia, 1921].

ЧПБ, 1981 – Чужди пътеписи за Балканите. Т. IV. Френски пътеписи за Балканите XIX в. Съст. и ред. Б. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1981. [Chuzhdi patepisi za Balkanite. T. IV. Frenski patepisi za Balkanite XIX v. Sast. i red. B. Tsvetkova. Sofia: Nauka i izkustvo, 1981].

Периодичен печат / Periodical press

България. Цариград, 1859–1863. [Bulgaria. Tsarigrad, 1859–1863].

Ден. Цариград, 1875–1876. [Den. Tsarigrad, 1875–1876].

Дунав. Русчук / Русе, 1865–1877. [Dunav. Ruschuk / Ruse, 1865–1877].

Дунавски лебед. Белград, 1860–1861. [Dunavski lebed. Belgrad, 1860–1861].

Зорница. Цариград, 1876–1878. [Zornitsa. Tsarigrad, 1876–1878].

Източно време. Цариград, 1874–1877. [Iztochno vreme. Tsarigrad, 1874–1877].

Съветник. Цариград, 1863–1865. [Savetnik. Tsarigrad, 1863–1865].

Ανατολικός Αστὴρ. Цариград, 1861–1877. [Anatolikos astir. Tsarigrad, 1861–1877].

Публикации / Publications

Авдев, С. 2007 – Стоян Авдев. Разрушителните исторически земетресения в София. София: Бесике, 2007. [Stoyan Avdev. Razrushitelnite istoricheski zemetresenia v Sofia. Sofia: Besike, 2007].

Ангелова, Д. 2013 – Даниела Ангелова. Демографско развитие на Българското черноморско крайбрежие през XIX век (до 1878 г.). София: Регалия-6, 2013. [Daniela Angelova. Demografsko razvitie na Balgarskoto chernomorsko kraibrezhie prez XIX vek (do 1878 g.). Sofia: Regalia-6, 2013.].

Ангелова, Р. 2020 – Росица Ангелова. Битоля – консулски и протестантски център (средата на XIX и началото на XX век). – Историки, Т. 13, 2020, 137–164. [Rositsa Angelova. Bitolya – konsulski i protestantski tsentar (sredata na XIX i nachaloto na XX vek). – Istorikii, T. 13, 2020, 137–164].

Атанасов, Х. 2017 – Християн Атанасов. Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „общополезните“ каси през 60-те и 70-те години на XIX век (На базата на непубликувани информационни източници). София: Фабер, 2017. [Hristiyan Atanasov. Razvitie na zemedelskoto kreditirane v Dunavskia vilayet: „obshtopoleznite“ kasi prez 60-te i 70-te godini na XIX vek (Na bazata na nepublikuvani informatsionni iztochnitsi). Sofia: Faber, 2017].

Бакърджиева, Т. 2009 – Теодора Бакърджиева. На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884). Русе: Авангард принт, 2009. [Teodora Bakardzhieva. Na krachka pred vremeto. Darzhavnikat reformator Midhat pasha (1822–1884). Ruse: Avangard print, 2009].

Бакърджиева, Т. 2013 – Теодора Бакърджиева. Русе: градът и хората (от края на XIV до 70-те години на XIX век). Русе: Авангард принт, 2013. [Teodora Bakardzhieva. Ruse: gradat i horata (ot kraya na XIV do 70-te godini na XIX vek). Ruse: Avangard print, 2013].

Бакърджиева, Т., Ст. Йорданов 2001 – Теодора Бакърджиева, Стоян Йорданов. Русе. Пространство и история (края на XIV век – 70-те години на XIX век). Градоустройство, инфраструктура, обекти. Русе: Авангард принт, 2001. [Teodora Bakardzhieva, Stoyan Yordanov. Ruse. Prostranstvo i istoria (kraya na XIV vek – 70-te godini na XIX vek). Gradoustroystvo, infrastruktura, obekti. Ruse: Avangard print, 2001].

Везенков, А. 2001 – Александър Везенков. Урбанизация и демографски изменения в България (1944–1989). Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2001. [Aleksandar Vezenkov. Urbanizatsia i demografski izmenenia v Balgaria (1944–1989). Disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Sofia, 2001].

Гаврилова, Р. 1999 – Райна Гаврилова. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999. [Rayna Gavrilo. Koleloto na zhivota. Vsekidnevieto na balgarskia vazrozhdenski grad. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1999].

Генчев, Н. 1981 – Николай Генчев. Възрожденският Пловдив (Принос в Българското духовно Възраждане). Пловдив: Издателство „Христо Г. Данов“, 1981. [Nikolay Genchev. Vazrozhdenskiyat Plovdiv (Prinos v Balgarskoto duhovno Vazrazhdane). Plovdiv: Izdatelstvo „Hristo G. Danov“, 1981].

Георгиева, Г. 2018 – Гергана Георгиева. Бележки върху териториално-административното деление на Балканите през XIX век и мястото на Търновска каза/санджак в него. – В: Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Г. II (XXXIV): Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д-р Красимира Мутаfoва. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 190–202. [Gergana Georgieva. Belezhki varhu teritorialno-administrativnoto delenie na Balkanite prez XIX vek i myastoto na Tarnovska kaza/sandzhak v nego. – V: Godishnik na Istoricheskia fakultet na Velikotarnovskia universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, G. II (XXXIV): Izsledvania v chest na 60-godishninata na prof. d-r Krasimira Mutafova. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2018, 190–202].

Георгиева, Г. 2008–2009 – Гергана Георгиева. Динамика на териториалното деление на провинция Румелия. – Историческо бъдеще, 2008–2009, бр. 1–2, 10–62. [Gergana Georgieva. Dinamika na teritorialnoto delenie na provintsia Rumelia. – Istoricheskio badeshte, 2008–2009, br. 1–2, 10–62].

Горгиев, Д. 2009 – Драги Горгиев. Административната структура на Солунскиот, Битолскиот и Косовскиот вилает во втората половина на XIX век. – В: Балканите. Между традицията и модерността. Административни, социално-икономически и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империя (XVIII–XIX век). София: Гутенберг, 2009, 100–123. [Dragi Gorgiev. Administrativnata struktura na Solunskiot, Bitolskiot i Kosovskiot vilaet vo vtorata polovina na XIX vek. – V: Balkanite. Mezhdru traditsiyata i modernostta. Administrativni, sotsialno-ikononicheski i kulturno-prosvetni institutsii v balkanskite provintsii na Osmanskata imperia (XVIII–XIX vek). Sofia: Gutenberg, 2009, 100–123].

Данова, Н. 1980 – Надя Данова. Към историята на търновската градска община през Възраждането. – Исторически преглед, 1980, кн. 1, 106–124. [Nadya Danova. Kam istoriyata na tarnovskata gradska obshchina prez Vazrazhdaneto. – Istoricheskio pregle, 1980, kn. 1, 106–124].

Димитров, Й., Драганова, Т. 1982 – Йордан Димитров, Тодорка Драганова. Социално-икономическа характеристика на Търново в края на XVIII и XIX в. – Във: Велико Търново през вековете. София: Издателство на Отечествения фронт, 1982, 142–180. [Yordan Dimitrov, Todorka Draganova. Sotsialno-ikononicheska harakteristika na Tarnovo v kraya na XVIII i XIX v. – Vav: Veliko Tarnovo prez vekovete. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1982, 142–180].

Драганова, Т. 1968 – Тодорка Драганова. Икономическо развитие на Велико Търново през епохата на Възраждането (кратък исторически преглед). Ч. I. – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново. Кн. IV. Варна, 1968, 67–89. [Todorka Draganova. Ikononicheskio razvitiie na Veliko Tarnovo prez epochata na Vazrazhdaneto (kratak istoricheskio pregle). Ch. I. – Izvestia na Okrazhnia istoricheskio muzey – Veliko Tarnovo. Kn. IV. Varna, 1968, 67–89].

Иванов, И. 1995 – Иван Иванов. Административна уредба и демографско развитие на Златишко през Възраждането. – Минало, 1995, кн. 2, 53–62. [Ivan Ivanov. Administrativna uredba i demografskio razvitiie na Zlatishko prez Vazrazhdaneto. – Minalo, 1995, kn. 2, 53–62].

Илиев, Н. 1999 – Невен Илиев. Някои проблеми на Видинския край към 1850 година. – В: 1848–1850. Студии за унгарската война за независимост и нейния български контекст. София: ИК Огледа-

ло, Унгарски културен институт, 1999, 16–27. [Neven Iliev. Nyakoi problemi na Vidinskia kray kam 1850 godina. – V: 1848–1850. Studii za ungarskata voyna za nezavisimost i neynia balgarski kontekst. Sofia: IK Ogledalo, Ungarski kulturen institut, 1999, 16–27].

История на България, 1985 – История на България. Т. V: Българско възраждане (XVIII – средата на XIX век). София: Издателство на Българската академия на науките, 1985. [Istoria na Balgaria. T. V: Balgarsko vazrazhdane (XVIII – sredata na XIX vek). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1985].

История на Велико Търново, 2000 – История на Велико Търново. Т. II: Късно Средновековие, Възраждане, Нова история (1393–1940). Велико Търново: Абагар, 2000. [Istoria na Veliko Tarnovo. T. II: Kasno srednovekovie, Vazrazhdane, Nova istoria (1393–1940). Veliko Tarnovo: Abagar, 2000].

История на Никопол, 2004 – История на Никопол. От древността до 1944 г. Съст. и научен ред. М. Грънчаров. Регионален исторически музей – Плевен, 2004. [Istoria na Nikopol. Ot drevnostta do 1944 g. Sast. i nauchen red. M. Grancharov. Regionalen istoricheski muzey – Pleven, 2004].

Йосифов-Бохачек, А. 1937 – Александър Йосифов-Бохачек. Град Никопол през вековете. Кратка илюстрирана история на град Никопол. София, 1937. [Aleksandar Yosifov-Bohachek. Grad Nikopol prez vekovete. Kratka ilyustrovana istoria na grad Nikopol. Sofia, 1937].

Кийл, М. 2017 – Махиел Кийл. България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Барьмова, Г. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017. [Machiel Kiel. Bulgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia. Sast. M. Baramova, G. Boykov, M. Kiprovska. Sofia: Tendril, 2017].

Кираджиев, С. 2008 – Светлин Кираджиев. Българските градове. Географски, стопански и културно-исторически изследвания. София: Гутенберг, 2008. [Svetlin Kiradzhiiev. Balgarskite gradove. Geografski, stopanski i kulturno-istoricheski izsledvania. Sofia: Gutenberg, 2008].

Кираджиев, С. 1969 – Светлин Кираджиев. Отражение на изпълняването на административни функции върху развитието на българските градове. – Известия на Българското географско дружество, Кн. IX (XIX), 1969, 103–118. [Svetlin Kiradzhiiev. Otrazhenie na izpalnyavaneto na administrativni funktsii varhu razvitiето na balgarskite gradove. – Izvestia na Balgarskoto geografsko druzhestvo, Кн. IX (XIX), 1969, 103–118].

Либератос, А. 2019 – Андреас Либератос. Възрожденският Пловдив: Трансформация, хегемония, национализъм. София: Гутенберг, 2019. [Andreas Lyberatos. Vazrozhdenskiyat Plovdiv: Transformatsia, hegemonia, natsionalizam. Sofia: Gutenberg, 2019].

Липчев, Р. 2004 – Румен Липчев. Възрожденска Силистра. Силистра, 2004. [Rumen Lipchev. Vazrozhdenska Silistra. Silistra, 2004].

Митев, П. 2016. – Пламен Митев. Генерал-фелдмаршал Кутузов и българите. – В: Империи, граници, политики (XIX – началото на XX век). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016, 17–41. [Plamen Mitev. General-feldmarshal Kutuzov i balgarite. – V: Imperii, granitsi, politiki (XIX – nachaloto na XX vek). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2016, 17–41].

Мучинов, В. 2009 – Венцислав Мучинов. Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2009. [Ventsislav Muchinov. Demografsko razvitie na Plovdivskia sandzhak prez XIX vek (do 1878 g.). Disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Sofia, 2009].

Мучинов, В. 2013 – Венцислав Мучинов. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София: Регалия-6, 2013. [Ventsislav Muchinov. Migratsionna politika na Osmanskata imperia v balgarskite zemi prez XIX vek (do 1878 g.). Sofia: Regalia-6, 2013].

Мучинов, В. 2021 – Венцислав Мучинов. „Нашето село се провъзгласи за град“. Предоставянето на градски статут на централните старопланински селища през третата четвърт на XIX век. – В: Градът на Балканите: пространство, образи, памет. София: Институт за балканистика с Център по тракология, Българска академия на науките, 2021, 329–344. [Ventsislav Muchinov. „Nasheto selo se provazglasi za grad“. Predostavyaneto na gradski statut na tsentralnite staroplaninski selishta prez tretata chetvart na XIX vek. – V: Gradat na Balkanite: prostranstva, obrazi, pamet. Sofia: Institut za balkanistika s Tsentar po trakologia, Balgarska akademia na naukite, 2021, 329–344].

Мучинов, В. 2015 – Венцислав Мучинов. Софийският санджак в османската миграционна политика през 60-те–70-те години на XIX век. – Исторически преглед, 2015, кн. 5–6, 144–158. [Ventsislav Muchinov. Sofiyskiyat sandzhak v osmanskata migratsionna politika prez 60-te–70-te godini na XIX vek. – Istoricheski preglad, 2015, кн. 5–6, 144–158].

Мучинов, В. 2017 а – Венцислав Мучинов. Урбанизационна политика на османската власт в Дунавския вилает през 60-те–70-те години на XIX век. – В: Модернизационни процеси на Балканите под османска власт през 19 и в началото на 20 век / Процеси на модернизация на Балканот под османлиска власт во 19. и почетокот на 20. век. София – Скопје: Институт за исторически изследвания, Македонска академия на науките и изкуствата, 2017, 113–140. [Ventsislav Muchinov. Urbanizatsionna politika na osmanskata vlast v Dunavskia vilaet prez 60-te–70-te godini na XIX vek. – V: Modernizatsionni protsesi na Balkanite pod osmanska vlast prez 19 i v nachaloto na 20 vek / Protsesi na modernizatsija na Balkanot pod osmanliska vlast vo 19. i pochetoкот на 20. век. Sofia – Skopje: Institut za istoricheski izsledvania, Makedonska akademija na naukite i izkustvata, 2017, 113–140].

Мучинов, В. 2017 б – Венцислав Мучинов. Урбанизацията в Пловдивския санджак през третата четвърт на XIX век. – В: Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив. Кн. XI: Пловдив през втората половина на XIX и XX век – общество, личности, местна власт. Пловдив, 2017, 8–19. [Ventsislav Muchinov. Urbanizatsiyata v Plovdivskia sandzhak prez tretata chetvart na XIX vek. – V: Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Plovdiv. Kn. XI: Plovdiv prez втората половина на XIX i XX vek – obshtestvo, lichnosti, mestna vlast. Plovdiv, 2017, 8–19].

Паларе, М. 2005 – Майкъл Паларе. Балканските икономики 1800–1914: Еволюция без развитие. София: Апострофи, 2005. [Michael Palaret. Balkanskite ekonomiki 1800–1914: Evolyutsia bez razvitie. Sofia: Apostrofi, 2005].

Пармаков, С. 1936 – Симеон Пармаков. Русе вчера и днес. Културно-исторически и стопански очерк за града от основаването му до наши дни. Русе, 1936. [Simeon Parmakov. Ruse vchera i dnes. Kulturno-istoricheski i stopanski ocherk za grada ot osnovavaneto mu do nashi dni. Ruse, 1936].

Петков, П. 2005 – Петко Петков. Етрополе през отминалите времена. София: Изток–Запад, 2005. [Petko Petkov. Etopole prez otminalite vremena. Sofia: Iztok–Zapad, 2005].

Плетньов, Г. 1976 – Георги Плетньов. Административно-стопанска политика на турската власт в Дунавския вилает (1864–1868 г.). – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, Факултет за история. Т. XIII, кн. 3. София, 1976, 1–92. [Georgi Pletnyov. Administrativno-stopanska politika na turskata vlast v Dunavskia vilaet (1864–1868 g.). – Trudove na Velikotarnovskia universitet „Kiril i Metodiy“, Fakultet za istoria. T. XIII, kn. 3. Sofia, 1976, 1–92].

Русев, И. 2012 – Иван Русев. Варна през Късното Средновековие и Възраждането (края на XIV в. – 1878 г.). – В: Плетньов, В., Ив. Русев. История на Варна. Т. II: Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна: Славена, 2012, 303–591. [Ivan Rusev. Varna prez Kasното Srednovekovie i Vazrazhdaneto (kraja na XIV v. – 1878 g.). – V: Pletnyov, V., Iv. Rusev. Istoria na Varna. T. II: Srednovekovie i Vazrazhdane (VII v. – 1878 g.). Varna: Slavena, 2012, 303–591].

Середа, А. 2009 – Александър Середа. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – началото на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. София: Дио Мира, 2009. [Aleksandr Sereda. Silistrensko-Ochakovskiyat eyalet prez XVIII – nachaloto na XIX v. Administrativno-teritorialno ustroystvo, selishta i naselenie v Severozapadnoto Prichernomorie. Sofia: Dio Mira, 2009].

Сиромахова, Ж. 1997 – Жечка Сиромахова. Русе през Възраждането. Икономика, просветен и културен живот, църковно-национални борби, революционно-освободително движение. Русе: Дунав прес, 1997. [Zhechka Siromahova. Ruse prez Vazrazhdaneto. Ikonomika, prosveten i kulturen zhivot, tsarkovno-natsionalni borbi, revolyutsionno-osvoboditelno dvizhenie. Ruse: Dunav pres, 1997].

Сиромахова, Ж., С. Пармаков 1964 – Жечка Сиромахова, Симеон Пармаков. Икономическото развитие на Русе през епохата на турското робство. – Известия на Народния музей – Русе, 1964, кн. 1, 17–49. [Zhechka Siromahova, Simeon Parmakov. Ikonomicheskoto razvitie na Ruse prez epohata na turskoto robstvo. – Izvestia na Narodnia muzey – Ruse, 1964, kn. 1, 17–49].

Стерјовски, А. 2016 – Александар Стерјовски. Јавното здравство и превентивната здравствена заштита во Битола. Битола, 2016. [Aleksandar Sterjovski. Javnoto zdravstvo i preventivnata zdravstvena zashtita vo Bitola. Bitola, 2016].

Табакков, С. 1911–1924 – Симеон Табаков. Опит за история на гр. Сливен. Т. I. София, 1911; Т. II. София, 1924. [Simeon Tabakov. Opit za istoria na gr. Sliven. T. I. Sofia, 1911; T. II. Sofia, 1924].

Тафрова, М. 2010 – Милена Тафрова. Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864–1876). София: Гутенберг, 2010. [Milena Tafrova. Tanzimatat, vilaetskata reforma i balgarite. Administratsiyata na Dunavskia vilaet (1864–1876). Sofia: Gutenberg, 2010].

Тацов, Ал. 1934 – Александър Тацов. Под стряхата на историческата истина. Етрополе–Златица–Орхание (1865–1866). София, 1934. [Aleksandar Tatsov. Pod stryahata na istoricheskata istina. Etropole–Zlatitsa–Orhanie (1865–1866). Sofia, 1934].

Тодоров, Н. 1972 – Николай Тодоров. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Наука и изкуство, 1972. [Nikolay Todorov. Balkanskiyat grad XV–XIX vek. Sotsialno-ikonomichestko i demografsko razvitiе. Sofia: Nauka i izkustvo, 1972].

Тодоров, Н. 1959 – Николай Тодоров. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV–XVI век. – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет. Т. 53, Ч. II, София, 1959. [Nikolay Todorov. Za demografskoto sastoyanie na Balkanskia poluostrov prez XV–XVI vek. – Godishnik na Sofiyskia universitet, Filozofsko-istoricheski fakultet. T. 53, Ch. II, Sofia, 1959].

Хармут, М. 2013 – Максимилијан Хармут. Отоманската архитектура во Македонија: критички осврт кон најважните споменици од периодот меѓу XV и XIX век. – В: Македонија: милениумски културно-историски факти. 4. Скопје, 2013, 2051–2092. [Maximilian Hartmuth. Otomanskata arhitektura vo Makedonija: kritichki osvrt kon najvazhnite spomenitsi od periodot megu XV i XIX vek. – V: Makedonija: mileniumski kulturno-istoriski fakti. 4. Skopje, 2013, 2051–2092].

Цончев, П. 1996 – Петър Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. София, 1934. Второ издание. Габрово: Колонел, 1996. [Petar Tsonchev. Iz obshtestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo. Istoricheski prinosi. Sofia, 1934. Vtoro izdanie. Gabrovo: Kolonel, 1996].

Цухлев, Д. 1932 – Димитър Цухлев. История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белградчишко, Ломско, Оряховско, Врагчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932. [Dimitar Tshlev. Istoria na grada Vidin i negovata oblast (Vidinsko, Kulsko, Belogradchishko, Lomsko, Oryahovsko, Vrachansko, Ferdinandsko, Berkovsko i Krajna). Sofia, 1932].

Щерионов, Щ. 2008 – Щелиян Щерионов. Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.). (историко-демографска характеристика). Велико Търново: Фабер, 2008. [Shtelian Shterionov. Gartsite po balgarskite zemi prez XVIII–XIX vek (do 1878 g.). (istoriko-demografska harakteristika). Veliko Tarnovo: Faber, 2008].

Щерионов, Щ. 2012 – Щелиян Щерионов. Демографско развитие на българските земи през Възраждането. Велико Търново: Фабер, 2012. [Shtelian Shterionov. Demografsko razvitiе na balgarskite zemi prez Vazrazhdaneto. Veliko Tarnovo: Faber, 2012].

Lory, B. 2011 – Bernard Lory. La Ville Balkanissime Bitola 1800–1918. Istanbul: The Isis Press, 2011.

Muchinov, V. 2020 – Ventsislav Muchinov. “Our Village Was Proclaimed a Town”: Granting of Urban Status to Major Settlements in Stara Planina Region in the Third Quarter of the 19th Century. – Études balkaniques, 2020, № 3, pp. 467–480.

Shterionov, Sht. 2020 – Shtelian Shterionov. Administrative-territorial structure of Kyustendil and its adjacent areas during the Bulgarian National Revival. – In: Paper of BAS, Humanities and Social Sciences, Vol. 7, 2020, No. 2, pp. 140–154.

Интернет базирани източници / Internet based sources

Георгиева, Г. Административен център... – Гергана Георгиева. Административен център или центрове в Османската империя: провинция Румелия в края на XVIII – началото на XIX век. [Gergana Georgieva. Administrativen tsentar ili tsentrove v Osmanskata imperia: provintsia Rumelia v kraja na XVIII – nachaloto na XIX vek]. – <<http://www.bulg18.com/roads/bg/Gergana.htm>> (достъпен: февруари 2022)

Съкращения / List of Abbreviations

ДБИ – Документи за българската история. Т. III: Документи из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. I (1564–1872). София, 1940.

ДАВПРИ – Документи от Архива на външната политика на Руската империя (1865–1877 г.). Русе, 2009.

ДА–Пазарджик, ЧП 419 – Държавен архив – Пазарджик. Частично постъпление 419: Старотурски документи.

ДА–Пловдив, ЧП 14 – Държавен архив – Пловдив. Частично постъпление 14: Иван Кепов. Из миналото на Пловдивския санджак. Ръкопис, 59 л.

ЧПБ – Чужди пътеписи за Балканите. Т. IV: Френски пътеписи за Балканите XIX в. София, 1981.